

չաց մուրալու : Լ'նթութեան նեղութիւնն չարութեան ճամբայ մ' ալ բաւարարականց . գողերն շատցան, սկսան խանութները կոտորել, տուններ մանել ու կողոպտել, որպէս թէ ամենայն ինչ հասարակաց էր . վասն զի ողջ և ամբողջ տուն մը չէր մնացեր : Լ'սպէս երբ մարդկանց անօրէնութիւնք ու չարիքն բազմացան և մեր մեղաց բողոքն մինչև երկինք հասաւ, Լ'ստուած ալ զինեց իր արդարութիւնը մեր դէմ . երկինք և երկիր, տարերք և անօրէն մարդիկ մեր դէմ պատերազմ բացին :

Լ'յն մեծ աղէտալի սասանութեան էտքը զրեթէ ամէն օր զգալի ու անզգալի շարժեր կը պատահէին . բայց քառանկորոգ օրը բաւական ցնցումն տրւաւ, ու աւելի զարհուրեցոյց քաղաքիս թշուառ բնակիչքը . երկու թեթև շարժէ վերջ ալ դադարեցաւ առ ժամանակ մի : Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ կրկին երեք անգամ ցնցումն տուաւ, ու հանդարտեցաւ մինչև հետևեալ տարին 1860'ի քսան և ինն մայիսի (ըստ հին տօմարին), որ օր երեք անգամ սասանութիւն եղաւ . ամէնքն ալ անցեալ տարւոյն աղէտքը յիշելով գողացին . բայց Լ'ստուած խնայեց, որ հետևութիւն մ' ալ չեղաւ, մինչև 1861, փետրուար ամսոյն մէջ զիշերը բաւական սաստկութեամբ երեք անգամ սասանութիւն եղաւ :

Լ'հա ո՛վ բարեսէր ընթերցող, այս է մեր քաղաքին վիճակն մինչև ցայսօր :

ՍԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՃԵԱՆ

Պողիկոտեա առ Կրանտոր :

(Տես երես 175)

Նրբոր հիւպատոսութեան ժամանակը ըմբատւելով, թէ որ պատշաճ սեպն հիւպատոսները այն գաւառները թողուլ՝ ուր զբաղած կ'ըլլան կամ զանոնք բոլորովին հնազանդեցնելու, և կամ զանոնք կարգադրելու, ան առնել խոսակցողապետութեան

նուամբ կը կոչուին, և գրեթէ առջինին չափ իշխանութիւն կ'ունենան : Ի սկզբան փոխահիւպատոսի պաշտօնը՝ ժողովուրդը ըստ գրոհից ակումբ հաւաքուած՝ ինքը անձամբ կու տար, և այն միշտ հիւպատոսական անձի մը : Բայց 631 տարուէն սկսեալ օրէնքով մը գաւառաց խնամոց իրաւունքը ծերակուտին անցաւ . սակայն այս գաւառներս այն աստիճանի շատցած ըլլալով որ հիւպատոսները ամենուն չեն կրնար հասնիլ, ծերակոյտը՝ փոխահիւպատոսի անունը և իշխանութիւնն այն կառավարներուն կու տայ՝ որ անոնց վրայ կը կարգէ : Այս պաշտօններուն՝ ամէնը հետամուտ են . վասն զի հռոմէն շատ հեռու իյնալով, անոր օրինաց ուժը այնչափ ազդեցութիւն չունենար . ունով հռոմայեցիք այնպիսի տեղուանք իբրեւ իշխանաւոր տեարք վարուելով՝ ոչ միայն իրենց փառասիրութեան փոխարէնը կը գտնեն՝ այլ և իրենց ընչաքաղցութեան յագուրդը : Այսպիսի պաշտօն մանց մէջ է որ մեծ ատենակալք այն ամէն բարեաց փոխարէնը կը գտնեն՝ որ առջի պաշտամանց ժամանակը բռնադատուէր էին զոհելու . որով շատ անգամ այն մէկն որ հռոմայ մէջ բարի համբաւ ձգեց իր անձին վրայ, չքաշուիր հեռի գաւառներու մէջ անամօթ բռնաբարութիւններով իր պատիւն ուղի տակ առնելու : Փոխահիւպատոսի անունը բոլոր ժողովրդոց ատենեղած է, որոնք որչափ կը յարգեն զհռոմ՝ այնչափ ալ կ'առնեն անոր պաշտօնակատարքը :

Եթէ այն երկիրները, ուր ծերակոյտը ատենակալ կը խրկէ, խիստ կարեւոր երկիրներ չեն, փոխահիւպատոս անունի տեղ՝ ֆախաբէպօ տիտղոսը միայն կու տան անոր, ըստ որում որ ծերակոյտը՝ փոխահիւպատոսական կամ փոխապրետորական գաւառներ է այն երկիրը : Այս պատուանունաց իշխանութիւնը մի և նոյն է, միայն ձայնին հնչումը տարբեր : Փոխահիւպատոսին առջևէն զընացող նուիրակները տասուերկու են, ինչպէս են իր ներկայացուցած հիւպատոսին . փոխապրետորը վեց միայն ունի : Փախագանջողը՝ առժամանակեայ տեղը կը բռնէ այն գանձաւորին, որ առանց յաջորդ թողլու մեռեր է . երբ հռոմէն խրկուած նոր գանձաւորը հասնի՝ մէկէն անոր պաշտօնը կը ըմբայ :

Ընդհանուր խօսելով, գաւառական ատենակալները շատ աւելի մեծ իշխանութիւն կը բանեցնեն քան զանոնք՝ որ հռոմայ մէջ նոյն տիտղոսը կը կրեն : Ամենայն իշխանութիւն իրենց վրայ կը բովանդակուի . ծերակուտին և ժողովրդեան չքեղութիւնը իրենց վրայ լրացած կը տեսնուի . և հռոմայ օրէնքները, երկրին օրինաց հետ խառնուելէն՝ տկարանալով միշտ, խիստ տկար պատուար մը կը դրժեն այսպիսի ամենակարող մարդկանց : Փոխահիւպատոսի մը տունը՝ ինքնակալի մը տուն կը նմանի . զինուորական կամ քաղաքական սպայներու բազմութիւն մը միշտ իր չորս դին կը պաշտին, և շատ մը նշանաւոր հռոմայեցի երիտասարդներ իրեն ետեւն կը քայլեն՝ որ պատերազմի կամ կառավարութեան արուեստը սորվին : Բայց որովհետեւ միշտ բացարձակ իշխանութիւնը այս կամ այն մասին վրայ չափաւորեալ է, այսպէս փոխահիւպատոսը չկրնար հետը կնիկ ունենալ :

Այսպիսիք են այն ատենակալութիւնները ուսկից կը բաղկանայ հռոմայ վարչութիւնը . կան

նաև ուրիշ ասոնց նման էական ատենակալութիւններ, սակայն կրնան ասոնց մէջտեղը սեւտուիլ, որովհետեւ այն ուղիղ գծէ կը ծագին՝ որ աստիճանէ աստիճան գերագոյն իշխանութիւնը կը հասցնէ. ասոնց վրայօք մասնաւոր նամակով մը կը խօսիմ:

Սակայն արտաքոյ կարգի պարագայից մէջ, երբոր Հասարակապետութիւնը խիստ մեծ վտանգի մէջ է, կամ թէ յանկարծական դէպքի մը պատճառաւ մեծագոյն զօրութեան ձեռք զարնելու պէտք կայ, անանկ միջոցի մը ձեռք կը զարնեն՝ որ Հռոմայ միայն յատուկ է. այսինքն է՝ Գիկտատորին ընտրութիւնը: Այս իշխանաւորը՝ վեց ամսէ աւելի չկրնար իր պաշտօնին մէջ մնալ. մանաւանդ թէ շատ քիչ ալ եղած է որ այս ժամանակիս անցնելուն սպասէ իր պաշտօնը թողուլ Համար. և սովորաբար ան ատենը կը հրաժարի իր պատուէն՝ երբ վտանգն որ զինքն առ նոյն հասուցեր է անցնի: Այս ընտրութիւնը սովորական արարողութիւններով չկատարուիր. ծերակուտին հրովարտակի մը զօրութեամբ՝ հիւպատոս մը ըստ կամս ընտրութիւնը կ'ընէ, որ և սովորաբար ընտրուողը հիւպատոսական անձ մը կ'ըլլայ: Դարձեալ այս ընտրութիւնս գիշեր ատեն կ'ըլլայ. և անմիջապէս հրատարակուելուն պէս ամենայն Հռոմայեցի պարտական է լիովին հնազանդութիւն մատուցանելու: Ամենայն օրէնք այնուհետեւ առկախեալ կը մնան. ամենայն իշխանաւոր կը հրաժարի իր պաշտօնէն, ի բաց առեալ ժողովրդեան տրիբունները, որոնք՝ հանդերձ այսու՝ չեն կրնար ինչ և ինչէ կերպով Գիկտատորին որոշմանցը գէմ գնել: Ինքն իր անձին վրայ կը բովանդակէ ծերակուտին, ժողովրդեան և հիւպատոսներուն իշխանութիւնը. կամ պատերազմ կը հրատարակէ և կամ խաղաղութիւն, ուղածին պէս հասարակաց գանձը՝ ի գործ կը վարէ, ինչպէս նաև քաղաքացւոց ինչքը և նաև կեանքը՝ առանց որ և ինչ մէկ մը իրեն որոշմանցը գէմ կարող ըլլալու բողոքել: Վերջապէս օրինաւոր ակրապետ մ'է, և քանի որ պաշտօնի մէջ է՝ պարտական չէ մէկու մը իր գործողութեանց վրայօք պատասխան տալու: Այս զօրութեանց միութիւնը առժամանակեայ անանկ ուժ մը կու տայ Հասարակապետութեան՝ որ շատ անգամ ստով ազատեր է, բայց խիթամ, չըլլայ որ օր մ'ալ տս փորէ իրեն կորստեան փոսը:

Սակայն այս արտաքոյ կարգի իշխանութիւնն իրեն անձկութիւններն ալ ունի. այսպէս Գիկտատորն՝ ընդ վտանգաւ իրեն իրաւունքներէն իշխալուն՝ չկրնար Խառնայէն գուրս ելլել. այսպէս նաև խոնարհութեան ստուեր մը վրան ըլլալու համար, իշխանութիւն չունի ձիու վրայ հեծնալու: Փարթոս Մաքսիմոս ծերութեան հասակին պատճառաւ չկարենալով այս կարգադրութեանս հետեիլ, հարկ եղաւ ծերակուտին գիմել մասնաւոր հրամանի մը համար: Այս արգելմանս պատճառաւ Գիկտատորը սպոյ մը իրեն օգնական կ'առնու, Գիտաբազ Գերապէս անուամբ, որ և կերպով մ'ալ իր պաշտօնին մէջ իրեն տեղակալն է:

Առջի Գիկտատորը 256 տարւոյն անուանուելաւ՝ Երգաւորութեան վերցուելէն տասուերկու տարի ետքը, և երկայն տանն միայն Պաարիկները կ'ընտրուէին այս պատուոյս. բայց 397 տարւոյն Բամակական մը ընտրուեցաւ, և անկէ ետքը երկու

կարգերն ալ նոյն պատուոյն իրաւունք ունին:

Հռոմայեցիք Գիկտատորութենէն այնչափ օգուտ տեսան, որ շատ անգամ առանց մեծ վտանգի մը սպասելու անոր ձեռք զարկին: Մերթ Հռոմայեցիք աղէտալի կոիւններով խռոված ըլլալով, Գիկտատորի մը ընտրութեան կարօտեցան, որ պէս զի ան որ բազմութիւնը չէր կրնար որոշել մէկի մը վճռելովը խաղաղութիւնը շուտ մը հաստատուի: Երբեմն ալ Գիկտատորին ընտրութիւնը՝ կրօնական վախճան մը կ'ունենայ: Հռոմ անանկ անմէկնելի սովորութեան մը պատճառաւ՝ որուն օրինակն ամէն տեղ՝ ուր մարդ կայ կը տեսնուի, մեծ ատենակալներէն մէկն ամէն տարի Արամազդայ սեղանին աջակողմը գամ մը կը դաւէ: Արդ թէ որ տարափոխիկ հիւանդութիւններ իյնան ժողովրդեան մէջ, կամ թէ արտաքոյ կարգի նշաններու վրայ երկնից բարկութիւնը տեսնուի, ան ատենը ջանան անոր դէմն առնելու՝ այս արարողութիւնս աւելի շքեղ կերպով կատարելով, որով միայն այնպիսի ժամանակ՝ միայն ասոր համար Գիկտատոր մը կ'անուանեն:

Գիկտատորին առջեւն՝ քանքոս զոյգ տապարներով զինած խուրձեր կը կրեն: Հիւպատոսներուն առջեւն զնացող նուիրակները՝ միայն քաղքէն գուրս տապար կը կրեն. իսկ քաղքին ներսը միայն խուրձեր կը կրեն, որպէս զի ժողովուրդը մահու գործին տեսնելով չգրգռուի. սակայն Գիկտատորը երկուքին ալ իրաւունք ունի, որպէս զի իր գաղափարներն ամենայն խստութեամբ ի գործ գնել տայ: Ասանկ Գիկտատոր մը՝ տակտ մը սպաննել տուած է՝ անոր համար որ չէր ուղած նուիրակի մը հետ՝ որ Գիկտատորին կողմանէ խրկուած էր, ելլել իրեն գալ: Այս սարսափելի դատաստանի գործողութիւնները՝ ժողովրդեան դատաստանին առարկայ կ'ըլլան՝ երբ նոյն իշխանաւորը հրաժարելու կ'ըլլայ իր պատուէն. սակայն չկայ մէկ մը որ իշխէ անոնց կատարուելուն արգելք ըլլալ:

Հարիւր քսան տարիէ ի վեր Հռոմ Գիկտատոր չէ ունեցեր. սակայն այն գժուարին ատենները որ պառաշաճ կը գատեն հիւպատոսական իշխանութիւնն աւելցնել, առանց Գիկտատոր ընտրելու՝ յետին միջոցին ձեռնարկելու, ծերակոյտն այս իմաստով հրովարտակ մը կը հանէ. « Թոյլ տուալ հիւպատոսաց ի գործ ածելու այն միջոցներն՝ որ կարեւոր են Հասարակապետութեան փրկութեան համար»: Եւ ան ատեն առանց քան զօրէնս գերազանցելու՝ կրնան զանոնք ուղածուն պէս ընդարձակել, բայց այսու պարտաւորութեամբ՝ որ յետոյ պատասխան պիտոր տան թէ քիչ կերպով գործադրեր են այս իշխանութեան առաւելութիւնը:

Թէ որ հանգիպելու ըլլայ որ Գիկտատորը կամ հիւպատոսները յաջորդ ունենալէն առաջ մեռնին, որպէս զի Հասարակապետութիւնը այս միջոցիս մէջ առանց զիտու չմնայ, ծերակոյտը Իսթաբազ մը կ'անուանէ: Այս իշխանաւորը հիւպատոսաց ամէն իրաւունքներն ունի, սակայն հինգ օրէն աւելի իր պատուոյն մէջ չկրնար մնալ. այս ժամանակը լրացածին պէս՝ ինքնիրեն յաջորդ մը կ'որո-

1. Տիտոլի:

2. Գ. Գ. Interroi.

չէ, և այն ալ նոյնչափ ժամանակէ ետքը ուրիշի մը կ'անցունէ իշխանութիւնը, և այսպէս հետզհետէ, մինչև նոր ատենակալներ ընտրուին, ըստ օրինաց նախագրեալ կանոնաց և ժամանակի: Առաջին և աւելի երկայն տևող փոխադրայութիւնը Հռոմուլոսի մահունէն ետև հանդիպածն է, որ յաջորդաբար Թագաւորութիւնը՝ տարուան մը չափ ազգատոհմէ ազգատոհմ անցաւ: Պատրիկներուն շատ հաճոյ էր այն կառավարութեան կերպը՝ որով փոփոխակի մասնակից կ'ըլլային ծայրագոյն պատուոյ. սակայն ժողովուրդը բազմաթիւ տէրերէ խոնջ, բռնադատեց զանոնք վերջ մը գնելու իրենց պահակաւութեանը՝ Տերութեան գլուխ մը ընտրելով: Այս առթիւս պատենակալութիւնն է միայն որուն Ռոմիկէ մասնակից չեղան երբեք. որոնք և խելացի փառասիրութեամբ մը վերջին ճիգն Թափեցին տևական պատիւներ ստանալու, արհամարհելով զանոնք որ վայրկենաբար կը տւէին:

Կը շարունակուի:

Տըպլին:

Սեծին Ռրիտանիոյ գլխաւոր քաղաքներէն մէկն ու Իւլանտիոյ մայրաքաղաքն է, Իֆէյա գետին եզերացը վրայ կառուցուած, գեղազուարճ ու բարեյարմար գրիւք: Ինտրայէն 420 հազարամէդր բացակայ է, ընդ 53° 21' հիւսիսային լայնութեան, 8° 38' արևմտեան երկայնութեան: Ըթու կըրկին արքեպիսկոպոսութեանց, մին ուղղափառաց, միւսն անգլիական եկեղեցւոյ: Վետն Իֆէյ որ քաղքին մէջէն ընթանալով զայն երկու մաս կը բաժնէ քաղքին բանուկ վաճառականութեանը մեծապէս ձեռնտու է. իսկ գետափունքը փառաւոր ճեմելիքներով զարդարուած են և եօթը հոյակապ առկայուն կամուրջներ երկու եզերքը կը միացընեն: Ըտեղի ու տձև են հին Թաղերու տուներն և ուղիները, իսկ նորաշէններն աղնիւ և բարեկարգ: Ըյս նորաշէն ուղեաց մէջ ամենէն նշանաւորն է Սէքուիլ-Սդրիդ ըստածը, որ 36 մէդր լայնութիւն և կէս մը շուն երկայնութիւն ունի և մէջ տեղը ի յիշատակ Վելլընի ծովակալի չքեղ արձան մը կայ կանգնուած, 40 մէդր բարձրութեամբ: Նամբուն ծայրը կը

միանայ Իային-ին-ժուրիդէլ զուարճալի պարտէզներուն հետ որ ամառուան գլխաւոր զբօսարաններէն մէկն է: Կայ դարձեալ ուրիշ գեղեցիկ ճեմելիք մ'ալ Ֆինիքս-բալք անուամբ՝ 7 մղոն ընդարձակութեամբ, ուր է նաև 210 ոտնաչափ բարձր Ուելլինկդըն դքսին յիշատակարանը: Հասարակաց հրապարակներուն մէջ անուանի է Ս. Ստեփաննոսինը՝ որ Լարուպիոյ գեղեցիկ ու ընդարձակներէն մէկը կը համարուի: Բնդհանրապէս տները աղիւսաշէն են և հինգ՝ վեց ու ինչուան ութը յարկ ունին. քիչ քաղաք կայ Լարուպիոյ մէջ որ Տըպլինի չափ հասարակաց շէնքեր ու փառաւոր պալատներ ունենայ, այնպէս որ եթէ մէկն յարմար դրքէ մը զայն դիտէ, կարծէ թէ առաջին կարգի քաղաքներէն մէկուն մէջն է, և քան զԻոնտոն և քան զԼատիմպըրկ գեղեցիկ ու բարեձև է: Լըրեելի շէնքերու մէջ անուանիներն են մաքսատունը, որուն նմանը չկայ Բնգղիոյ մէջ. դարձեալ ժողովատեղին վաճառականաց, թըղթատարներու իջևանները, դատաստանական ապարանները, դիւանատունը, քաղաքապետին պալատը: Տըպլին ուսումնական յառաջադիմութեց մէջ ալ Բնգղիոյ երևելի քաղաքներէն վար չիմնար, շատ նշանաւոր մարզարաններ ունի, որոնց առաջինն է Լըրորդուութեան ըստած համալսարանը որ կանգնուեցաւ 1591^ն Լըդիսաբէթ Թագուհւոյն ինամօքը, և միշտ 2000 էն աւելի աշակերտ ունի. ասկէ զատ նշանաւոր են Թագաւորական ակադէմիան, նկարչութեան, բժշկութեան, վիրաբուժութեան, և այլն. և արուեստից ու գիտութեանց յառաջադիմութեանն համար զանազան բարեգործական ընկերութիւններն: Հարուստ և անուանի է դարձեալ բնական պատմութեան Թանգարանը, որուն մօտ բուսաբանական ճոխ պարտէզ մ'ալ կայ: Վործարաններուն մէջ անուանի են՝ մետաքսի, չուխայի, ծխախոտի, գլխարկի, շաքարի, գարեջուրի, ընդարձակ